

УДК 332.025.12

Рибак Г.І.

асистент кафедри економічної теорії
Харківського національного університету міського господарства
імені О.М. Бекетова

ФАКТОРИ ПОДОЛАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

FACTORS OVERCOMING REGIONAL DIFFERENCES IN THE QUALITY OF LIFE UKRAINE

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено проблеми соціально-економічної диференціації регіонів України, виявлено аспекти соціальної нерівності якості життя населення. Розглянуто інструменти реалізації регіональної соціально-економічної політики, визначено особливості розвитку соціальної системи регіонів, що мають різний соціально-економічний потенціал. Визначено напрями вирівнювання соціальної нерівності регіонів та скорочення соціальних диспропорцій суспільства. Запропоновано змінити принципові підходи до модернізації соціального управління в регіоні.

Ключові слова: регіональна диференціація, диспропорції, регіональна політика, соціальна політика, соціальні видатки, соціальне управління, соціально-орієнтований розвиток, соціальні індикатори, фактори підвищення якості життя населення.

АННОТАЦИЯ

В статье исследованы проблемы социально-экономической дифференциации регионов Украины, выявлены аспекты социального неравенства качества жизни населения. Рассмотрены инструменты реализации региональной социально-экономической политики, определены особенности развития социальной системы регионов, имеющих различный социально-экономический потенциал. Определены направления выравнивания социального неравенства регионов и сокращение социальных диспропорций общества. Предложено изменить принципиальные подходы к модернизации социального управления в регионе.

Ключевые слова: региональная дифференциация, диспропорции, региональная политика, социальная политика, социальные расходы, социальное управление, социально-ориентированное развитие, социальные индикаторы, факторы повышения качества жизни населения.

ANNOTATION

In article the problems of socio-economic differentiation of regions of Ukraine was revealed aspects of social inequalities quality of life. Instruments of implementation of regional social and economic policy was considered, the peculiarities of the social system of regions with different socio-economic potential was identified. Directions leveling of social inequalities and reduce disparities social society regional were identified. A fundamental change approaches to the modernization of social management in the region was suggested.

Keywords: regional differences, disparities, regional policy, social policy, social spending, social management, social-oriented development, social indicators, ways to increase quality of life.

Постановка проблеми. З огляду на обрану стратегію євроінтеграції України, першочерговим питанням є підвищення якості життя населення, що відповідало б сучасним європейським соціальним стандартам. Аналіз показує, що головні проблеми соціальної сфери України в даний час пов'язані з адаптацією населення до нових соціально-економічних умов. До того ж вони неоднакові для різних верств населення, що значною мірою посилює диференціацію

якості життя населення як країни, так і регіонів. Найбільш небезпечними для національної економіки є саме нерівноважні стани, які набувають системного і довгострокового характеру. В Україні регіональна диференціація досягла масштабів, за яких вона стає чинником порушення економічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній економічній літературі з різним рівнем розробленості висвітлюються окремі питання якості життя населення. У закордонній та вітчизняній літературі накопичено велику кількість теоретичного матеріалу з проблем соціальної нерівності, бідності й багатства в дослідженнях таких науковців, як Е. Лібанова [4], О. Сотула [5], А. Сидорова, М. Федорова [7], М. Ньюшенкова [3], А. Субетто [6], та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте багато важливих питань з проблеми формування факторів забезпечення належної якості життя населення залишаються дискусійними у зв'язку з широтою і багатогранністю цієї проблеми, і насамперед значною диференціацією її в регіонах. Тому для нейтралізації такого дисбалансу необхідний моніторинг якості життя населення та розробка ефективного комплексу факторів щодо попередження і подолання значної регіональної диференціації та покращення якості життя в Україні.

Мета статті полягає в дослідженні регіональної диференціації якості життя населення, виявлення сучасних тенденцій та особливостей диференціації якості життя населення в регіонах України, виділення необхідних факторів щодо зменшення негативних тенденцій досліджуваного явища; вдосконалення механізму регулювання підвищення якості життя населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування комплексу факторів підвищення регіональної якості життя населення можливе на основі виявлених проблем та негативних явищ у регіонах.

Визначальним показником в оцінці якості життя населення є демографічний складник. За всі роки незалежності в Україні та регіонах спостерігається тривала стійка депопуляція населення. Загальновідомо, що за останні 20 років чисельність населення України зменшилася більше ніж на 20% з 52 114,4 тис. осіб у 1994 р.

до 42 760,5 тис. осіб у 2016 р. Тенденція скорочення населення спостерігалася майже по всіх регіонах, крім Закарпатського та Рівненського [2]. Скорочення чисельності населення та зростання диференціації у кількісному та якісному складі регіонів обумовлене двома процесами:

- природний спад населення внаслідок низької народжуваності та високої смертності;
- стійкий міграційний спад населення.

У межах країни міграція відбувається у напрямі до регіонів з великими містами (мегаполісами), особливо до Київського, Харківського і до прикордонних регіонів [2].

Негативні демографічні процеси приводять до занепаду інфраструктури сіл та малих міст, зміни адміністративно-територіального складу територій і навіть до втрати адміністративної одиниці як такої. Але, в першу чергу, відбувається зміна вікової структури населення, що справляє негативний вплив на якісний склад трудових ресурсів та збільшує демографічне навантаження на працездатне населення.

Характеристика якості життя населення безпосередньо визначається тим, наскільки фактичні показники відповідають наявним соціальним нормативам та стандартам [5]. Відповідно до певних стандартів рівень добробуту в країні залежить від:

1. Сукупної величини доходів та їх купівельної спроможності. Розмір доходів населення України залежить від отриманих трудових та нетрудових доходів (заробітної плати, пенсій, допомог і стипендій). Одним із найважливіших видів трудових доходів громадян в Україні, як і в усьому світі, є заробітна плата (40%). Середня заробітна плата в 2015 р. у середньому по країні склала 4 096 грн. Відповідно до світових стандартів середня заробітна плата в країні має перевищувати прожитковий мінімум у 2,5 раза, а пенсія – у 1,5 раза. У середньому по країні рівень середньої заробітної плати досягає стандарту (прожитковий мінімум 1 330 грн), але лише у відносних показниках.

Реальний рівень доходів не відповідає світовим стандартам. За останні роки номінальне підвищення доходів населення нівелюється інфляційними процесами. Сьогодні більше чверті українського населення перебуває за межею бідності, тоді як за міжнародними стандартами частка бідних не повинна перевищувати 10%. Відносний показник бідності з 1999 р. залишається стабільно негативним [7]. Згідно з даними дослідження ІДСД імені М.В. Птухи [4], межа бідності, визначена за відносним критерієм (75% медіанного рівня середньодушових еквівалентних грошових доходів), у 2014 р. становила 1 310 грн, а рівень бідності склав 21,6%. У 2014 р. «лідерами» за показником рівня бідності, визначеним за відносним критерієм, є Рівненська, Тернопільська та Волинська області – рівень бідності відповідно становив 29,7, 29,2 і 29,0%, що в 2 рази вище за середнє в країні значення. Традиційно рівень бідності залиша-

ється найнижчим серед усіх регіонів у м. Києві (4,2%), що в 3,4 рази нижче за середнє значення по країні. Відносно низькі значення рівня бідності характерні для Харківської (7,3%), Одеської (7,8%), Запорізької (9,1%) та Дніпропетровської (9,9%) областей. Така ситуація сприяє поглибленню дисбалансу розвитку територій, що загрожує національній безпеці країни.

2. Рівня нерівномірності розподілу доходів. Паралельно зі зниженням реальних доходів прогресує і їх диференціація, особливо регіональна, яка обумовлена історичними факторами розміщення виробничих ресурсів і різними темпами економічних реформ. У 2015 р. (не беручи до уваги м. Київ) найбільший дохід Дніпропетровського регіону на одну особу у 1,87 рази перевищував найнижчий дохід Закарпатського регіону. Висока диференціація у регіонах простежується і за рівнем заробітної плати, що зумовлено їх особливостями в економічній структурі. Наприклад, розташування в регіонах видобувної або важкої промисловості, чи наявність більших фінансових потоків. У 2014 р. середня заробітна плата у м. Києві склала 5 494 грн, що більше ніж у 2 рази перевищує найменший показник Тернопільської області – 2 637 грн, і майже на 2 000 грн більше від середнього по країні. Прослідковується закономірність, що в регіонах, де дохід нижчий порівняно з іншими регіонами, більшість населення зайнята у сільському господарстві, а отже, отримує значно меншу заробітну плату. Це свідчить про різницю матеріального забезпечення міського і сільського населення, що наперед обмежує жителів сіл та малих міст у можливостях до зростання їх матеріального добробуту та якості життя.

Така диференціація за доходами населення в країні та регіонах призводить до ще більшого поглиблення бідності незаможних верств населення. Тому вони потребують допомоги з боку держави не лише у вигляді різноманітних виплат і субсидій, а й різноманітних соціальних послуг.

Якість соціальної підтримки незахищених верств населення значною мірою визначається рівнем розвитку економіки регіону, фінансовими можливостями регіонального бюджету та якістю соціальної інфраструктури. Сучасна модель економічного розвитку України свідчить про низький рівень забезпеченості населення соціальною інфраструктурою, особливо у малих містах та сільських поселеннях. До проблемних факторів у сфері соціальної підтримки населення необхідно віднести:

1. Недостатня забезпеченість закладами освіти та їх якістю. Станом на початок 2014/2015 навчального року 14 208 школярів не були охоплені освітою [2]. Основним чинником, що стримує розвиток якості освіти в Україні, є склад і рівень педагогічних кадрів, у тому числі старіння педагогічних кадрів, брак кваліфікованих фахівців, недостатня укомплектованість педагогічними кадрами освітніх установ,

відсутність у вчителів прагнення до самоосвіти. Оскільки безперервна освіта – основа життя людини в глобальному світі, умова його професійної мобільності, розвиток потенціалу людини, його творчого життя [6, с. 62–66].

2. Недостатня забезпеченість закладами охорони здоров'я. В Україні досить низький рівень забезпеченням населення медичними закладами і їх персоналом. У 2014 р. в Україні навантаження на одного лікаря складало 203 особи, а на середнього медичного працівника 99 осіб. У регіонах спостерігається значна диференціація цього показника. Такі показники порівняно зі світовими є досить високими, до того ж їх ефективність залишається на низькому рівні. У світовій практиці здоров'я розглядається як ресурс для щоденного життя, а не як мета життя.

3. Недостатній рівень розвитку сфери обслуговування. За останні два роки кількість наданих послуг населенню значно скоротилася. Однією з причин зменшення попиту населення на деякі послуги є постійне підвищення цін (тарифів) на них. Порівняно з 2013 р. роздрібні ціни та тарифи на послуги зросли у середньому на 8,8% [2].

У 2014–2015 рр. у регіонах спостерігались значні коливання за наданням послуг, більш ніж половина послуг було реалізовано підприємствами 3 регіонів: м. Києва, Одеської та Дніпропетровської областей. Серед областей співвідношення найвищого (Дніпропетровська область) та найнижчого (Тернопільська область) значень показника обсягу реалізованих послуг у середньому на одного мешканця становило більше ніж 3 рази.

4. Недостатнє фінансування установ соціального обслуговування.

5. Відсутність в комплексних центрах соціального обслуговування автотранспорту для обслуговування віддалено проживаючих громадян.

6. Моральний і фізичний знос технологічного обладнання соціальних установ, великий фізичний знос споруд, високий ризик аварійності будівель і споруд.

Однією з головних проблем житлових умов населення України, яка не враховується у дослідженнях з якості життя населення, є значна зношеність житлового фонду, який дійшов до катастрофічного рівня. Сьогодні кожен третій будинок потребує капітального або технічного ремонту. Найбільше старого та аварійного житла в Вінницькій (5,0 тис.), Харківській (4,6 тис.), Одеській (4,4 тис.) областях (не враховуючи Донецьку та Луганську області) [9]. Крім того, житлові умови населення сільської місцевості значно поступаються умовам проживання людей у містах. Незважаючи на поступове зростання обсягів житлового будівництва та житлового фонду, актуальною є проблема введення в експлуатацію кількості нового житла, яке мало б замінювати старе, а не лише зменшувати потребу в ньому.

7. Недостатній розвиток, а в багатьох територіях і повна відсутність соціальної інфраструктури для інвалідів тощо.

Будь-які економічні перетворення неефективні без повноцінного задоволення культурних потреб населення. Самі перетворення неможливі без достатнього культурного рівня людей, що їх здійснюють [3]. До проблем у сфері культури належать:

- високий рівень фізичного та морального зносу матеріально-технічної бази закладів культури, особливо в сільській місцевості;

- низьке фінансування установ та об'єктів культури, недостатні обсяги ремонтно-реставраційних робіт;

- слабка соціальна захищеність працівників культури та мистецтва (низька заробітна плата, неможливість надання комфортного житла тощо);

- брак кваліфікованих кадрів у закладах культури тощо.

Крім забезпечення населення різноманітними послугами, невід'ємним компонентом якості життя населення є екологічна безпека, а захист атмосферного повітря від забруднення задекларований як один з основних пріоритетів екологічної політики України на найближче десятиріччя [1, с. 2].

В умовах сучасних урбосистем існує проблема забруднення атмосферного повітря викидами забруднювальних речовин від промислових підприємств та транспорту. Найбільшого антропогенного навантаження на атмосферне повітря зазнають Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Запорізька та Харківська області. У цілому в Україні під відходами зайнято близько 160 тис. га земельних площ, і це – один з найвищих показників нагромаджень відходів у світі.

У межах екологічних програм здійснюється реалізація екологічної політики в АПК України. Але неможливо розробити ефективну екологічну програму у сільському господарстві для цілої країни, оскільки необхідно обов'язково враховувати екологічні, економічні та соціальні особливості кожного окремого регіону.

Узагальнюючи вищезазначене, визначимо фактори підвищення якості життя населення регіонів України, що охоплюють такі сфери та процеси життєдіяльності людини, як: демографічні процеси, сфера охорони здоров'я, процеси забезпечення соціальної безпеки, екологічна безпека, сфера освіти, культури, процеси зайнятості та охорони праці, забезпечення населення житлом, процеси модернізації у сфері житлово-комунального господарства, процеси включення дітей та молоді в соціально економічне, політичне і культурне життя суспільства, інформаційні процеси (див. рис. 1).

Але вибір процесів підвищення якості життя населення для кожного регіону має бути персоналізований та деталізований у вигляді факторів і взаємодій між ними, тобто у вигляді мережі

факторів у вигляді схеми взаємозв'язків. Однак зайва деталізація не сприяє більш точному й адекватному аналізу процесів підвищення якості життя, а навпаки, лише ускладнює отримання рішення. Отже, рівень деталізації опису процесів підвищення якості життя, повинен бути необхідним і достатнім для адекватного зображення дійсності й відповідати поставленим цілям дослідження, а також індивідуальної регіональної проблематики.

Дана схема містить далеко не всі напрями, пов'язані з підвищенням якості життя населення, а тільки ті з них, які є найбільш вагомими. Виділені процеси взаємодіють один з одним, впливаючи один на одного. Для відображення ступеня взаємного впливу різних процесів один на одного лініями позначені їх прямі й опосередковані зв'язки.

Загальними для всіх регіонів України є наступні фактори подолання регіональної диференціації:

1) Стабілізація демографічної ситуації та міграційна політика.

Демографічні процеси лежать в основі багатьох довгострокових тенденцій, що визначають соціально-економічний розвиток і національну безпеку країни.

Усталене скорочення чисельності населення, що склалося в Україні, обмежує можливості соціально-економічного розвитку і забезпечення національної безпеки країни. Тому дуже важливим є встановлення у суспільстві принципів соціальної справедливості, ефективної демографічної політики, а також реалізації сучасної міграційної політики, яка повинна забезпечити компенсацію скорочення чисельності населення.

Політика у сфері міграції повинна забезпечити постійну імміграцію, ефективне регулювання тимчасових трудових переміщень, боротьбу з нелегальною міграцією та сприяння розселення вимушених мігрантів зі східних та південних територій. Для реалізації програми переселень необхідно:

- розробити законодавство про імміграцію: визначає правила переселень та інтеграції іммігрантів в українське суспільство;

- визначити основні категорії іммігрантів, у тому числі іммігрантів, воз'єднується з сім'ями, економічних іммігрантів та біженців;

- розробити програми зі сприяння постійної імміграції та розселенню іммігрантів.

Для утримання відтоку населення з регіонів необхідне створення позитивного іміджу територій та розвиток інфраструктури сільських поселень.

2) Розвиток ринку праці та реформування системи оплати праці.

Високі показники якості життя населення неможливо забезпечити без розвитку ринку праці та створення умов для виникнення ефективних робочих місць.

Для розвитку ринку праці необхідно:

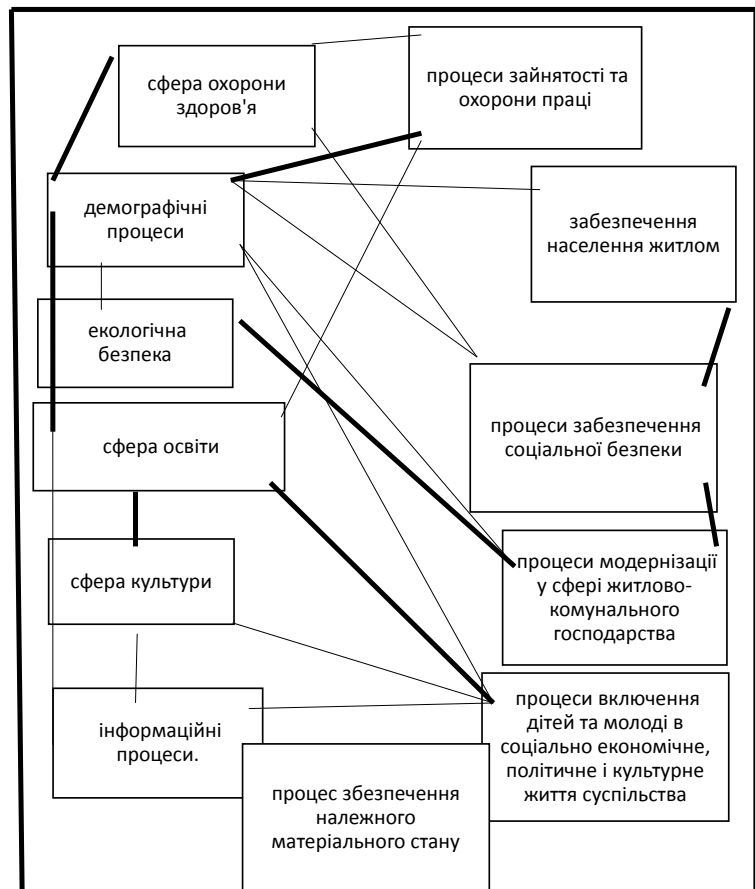
- удосконалювати трудове законодавство;
- сприяти мобільності робочої сили;
- підвищувати зайнятість і якість надання державних послуг у сфері сприяння зайнятості населення.

Необхідно в найближчий час підвищити заробітну плату працівників бюджетної сфери в реальному вираженні не менше ніж у 1,5 раза, розробити механізми, спрямовані на підвищення мотивації праці, розвиток нових форм і методів сприяння зайнятості населення, у тому числі в частині превентивного навчання вивільнюваних працівників.

Важливим фактором у формуванні ринку праці є належні умови праці, а тому необхідне обов'язкове дотримання умов «Концепції гідної праці» і вдосконалення системи обов'язкового соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань.

3) Скорочення масштабів бідності та розвиток соціальної допомоги.

Аналіз доходів населення засвідчив вкрай високий рівень бідності населення та значну

Прямий зв'язок —————
Опосередкований —————

Рис. 1. Взаємозв'язок процесів підвищення якості життя населення

його диференціацію у регіонах країни. Можна стверджувати, що наявні програми соціальної допомоги не надають достатнього впливу на зниження рівня бідності, оскільки його рівень залишається досить високим. Недостатньою є розвиненість практики соціальної відповідальності (участі органів влади, бізнесу та некомерційних організацій у реалізації спільних проєктів, спрямованих на зниження рівня бідності).

У зв'язку із цим метою політики в області доходів населення є суттєве зниження рівня бідності на основі підтримки високих темпів економічного зростання, забезпечення макроекономічної стабільності, зростання грошових доходів населення, підвищення ефективності програм соціального захисту та вдосконалення механізмів соціального партнерства.

Особлива увага повинна бути приділена забезпеченню розвитку механізмів приватно-державного партнерства, що дають змогу об'єднувати кошти держави і приватних благодійників, а також залучати недержавні організації для спільної розробки та реалізації програм скорочення бідності на умовах державного соціального замовлення, соціальних грантів та розвитку страхових механізмів, а також створення нових моделей управління соціальною інфраструктурою. Для цього потрібно внесення змін до бюджетного, податкового та цивільного законодавства.

Необхідне вдосконалення системи соціального обслуговування громадян, які опинилися в складній життєвій ситуації, а саме реабілітацію військових та соціальну інтеграцію інвалідів. Першими кроками мають стати вдосконалення системи медико-соціальної експертизи та системи реабілітації та соціальної інтеграції інвалідів, а також забезпечення житлом. Крім того, необхідно створити інфраструктуру реабілітаційних центрів, активізувати формування реабілітаційної індустрії з випуску сучасних технічних засобів реабілітації.

Такі дії дадуть можливість на першому етапі змінити систему надання соціальної допомоги, на другому – можливий перехід до широкого впровадження найбільш ефективних програм.

Поширення бідності серед сімей з дітьми обумовлює підвищений ризик асоціальної поведінки як батьків, так і їх дітей, що веде до бездоглядності та протиправної поведінки дітей. Для запобігання подальшого відтворення бідності необхідно:

- провести профілактичну роботу з такими сім'ями;
- створити систему комплексної реабілітації дітей, які перебувають у важкій життєвій ситуації;
- розробити та впровадити інноваційні моделі сімейного влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків;
- створити форми та технології профілактичної та реабілітаційної роботи з неповнолітніми, що потребують соціальної реабілітації;

– реалізувати заходів щодо розвитку системи позашкільного виховання та дитячого спорту, підвищення доступності професійної освіти для дітей з бідних сімей.

Крім того, необхідно створити систему соціальної реабілітації груп підвищеного ризику бідності, у тому числі осіб, які відбули термін позбавлення волі, та осіб, які страждають наркотичною та алкогольною залежністю.

4) Модернізація сфери освіти.

Аналіз системи освіти показав, що вона є недосконалою і не відповідає потребам ринку праці. У зв'язку із цим необхідно створити умови для максимального охоплення програмами обов'язкової середньої освіти, модернізувати систему освіти: починаючи з дошкільного й закінчуючи вищою і післядипломну професійну освіту шляхом вдосконалення освітніх програм і стандартів, спрямованої на потреби ринку праці, чіткого визначення меж зобов'язань держави в галузі освіти на різних його рівнях.

5) Модернізація охорони здоров'я.

Метою модернізації охорони здоров'я є підвищення доступності та якості медичної допомоги для широких верств населення, а саме:

- законодавче закріплення державних гарантій надання медичної допомоги населенню;
- модернізація системи обов'язкового медичного страхування;
- удосконалення системи надання медичної допомоги з акцентом на профілактику захворювань;
- забезпечення доступу громадян до ефективних, безпечних і якісних лікарських засобів, формування комплексної програми лікарського забезпечення окремих категорій громадян;
- забезпечення санітарно-епідеміологічного добробуту, захисту прав споживача;
- підвищення якості професійної підготовки та перепідготовки кадрів в галузі охорони здоров'я;
- створення на базі розвитку фармацевтики та біотехнології принципово нових ефективних методів профілактики, діагностики та лікування, а також лікарських засобів і діагностичних препаратів нового покоління.

6) Формування ринку доступного житла.

У першу чергу, необхідно створити та реалізувати програми іпотечного житлового кредитування, доступного житла для молоді, особливо для сімей і молодих фахівців на селі, які потребують забезпечення житлом або поліпшення житлових умов. Необхідним є розвиток ринку житла за умови скорочення адміністративних бар'єрів, пов'язаних з доступом забудовників на ринок житлового будівництва, розвиток ринкової інфраструктури, підвищення ефективності містобудівного та антимонопольного регулювання у сфері житлового будівництва.

7) Розвиток агропромислового комплексу.

Цей напрям розвитку України дуже важливий для подолання регіональної диференціації та підвищення якості життя населення. Попе-

редній аналіз показав значне відставання сільських територій за всіма показниками якості життя населення, що приводить до занепаду села і, як наслідок, сільського господарства. Для розвитку агропромислового комплексу необхідна реалізація першочергових заходів, спрямованих на прискорений розвиток тваринництва і стимулювання розвитку малих форм господарювання.

Для цього необхідно забезпечити створення умов для залучення в галузь інвестиційних ресурсів; підвищення доступності кредитних ресурсів, збільшення асигнувань з державного бюджету, нарощування обсягів постачання техніки та обладнання на умовах лізингу, стимулювання імпорту технологічного обладнання для тваринництва та первинної перероблення продукції, розвиток зернового експортного потенціалу. А також забезпечення ефективного використання ресурсного потенціалу та підвищення конкурентоспроможності рибогосподарського комплексу, сталий розвиток сільських територій, у тому числі підвищення якості життя сільського населення, за умов розширення зайнятості та підвищення рівня оплати праці.

Висновки. Очевидно, що всі зазначені фактори впливають один на одного й передбачають підвищення якості життя населення. З одного боку, це забезпечує високу ефективність заходів з управління процесами якості життя за умови комплексного підходу. З іншого – така взаємозалежність всіх процесів вимагає великої обережності, поетапності та вироблення системи контрольних показни-

ків, оскільки негативні зміни одного процесу можуть викликати дестабілізацію всієї системи якості життя.

Необхідно також зауважити, що реальне і стійке підвищення якості життя людей неможливе без ефективної системи місцевої влади.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 р.: Закон України // Відомості Верховної Ради України – 2011. – № 26. – Ст. 218. – С. 1284.
2. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.
3. Нюшенкова М. Методология формирования предпринимательской культуры менеджера социально-культурной деятельности в условиях высшей школы: автореф. дис. ... докт. пед. наук / М. Нюшенкова; ГОУ ВПО ТГТУ. – Тамбов, 2010. – 19 с.
4. Офіційний сайт Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://idss.org.ua/ukr_index.html.
5. Сотула О. Соціально-економічна диференціація регіонів як джерело загроз економічній безпеці держави / О. Сотула // Ефективна економіка – 2012. – № 11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1568>.
6. Субетто А. Качество образования: проблемы оценки и мониторинга / А. Субетто // Образование. – 2000. – № 2. – С. 62–66.
7. Федорова М. Современный уровень и качество жизни населения Украины / М. Федорова // Экономика и управление. – 2008. – № 2/3. – С. 20–25.